

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

12. Sayı

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi-ERZURUM, 1995

es-SEMİN VE GARİBUL- KUR'AN'INDAKİ METODU

Prof.Dr. Şükrü ARSLAN

11. Sayıdan Devam

d- Metodu

es-Semîn Umdetu'l-Huffâz'ındaki metodu ile ilgili olarak şu kısa açıklamada bulunur: "Nazm ve nesirden lafızların manasını açıklayıcı ve manayı tamamlayıcı nitelikte gördüklerimizi şahit olarak getirdik. Bunun yanında lafızların yapısı cihetinden kapalılık bulunanları da basit bir dil ile açıklamaya çalıştık. Eğer müfessirler, lafızları lügat manalarının dışında bir mana ile açıklamışlarsa, bunlara da ayrıca işaret ettik" 41.

Görüldüğü gibi müellifimiz metodunu ana hatları ile zikretmiş, detaylı bilgi vermemiştir. Biz, metin tetkikinden müellifimizin söz konusu eserindeki metodunu misallerle biraz tafsilatlı olarak açıklamaya çalışacağız.

Müellifimiz, Kur'ân-ı Kerim'de garib olduğu kanaatine vardığı kelimeleri tefsir ederken aşağıda belirtildiği şekilde bir yol takib eder:

Umumiyetle açıkladığı kelimenin önce kök harflerini ayrı ayrı yazılmış şekilde kaydeder, sonra "Kale Allâhu Ta'âlâ" diyerek lafzın âyette geçtiği haliyle âyetlerden kısa pasajlar alır, kelime veya terkiibin lügat veya tefsiri manalarını açıklar, pek çok yerde âyet, hadis, eski Arap şiiri ve deyimlerden şahitler getirir, kelimelerin müfred ve cemilerine işaret eder, zaman zaman müzekker ve müennes olmalarına, terkiplerin belâğı yönlerine temas eder, garibu'l-Kur'ân müellifleri ve filologların görüşlerini nakleder, onları tasvip veya tenkid eder, kendine göre doğru olanı belirtir, kiraat farklılıklarını kısaca hatırlatır, araya da fikhî ve kelâmî konulara değinir.

41 Bkz. C'Umdetu'l-Huffâz, vrk. 2 a.

Şimdi yukarıda genel hatları ile belirtilen hususları kısa misaller vererek biraz açmaya çalışalım.

Kelimeleri açıklarken sabit usulü yoktur, duruma göre bir yol izler, şöyleki :

1-Bazen kelimenin geçtiği âyette kendisinden murad edildiğine kani olduğu tefsiri manasını verir, arkasından lügavî manası ve diğer izahlara geçer. Meselâ: خَفَضَ kelimesini açıklarken nasıl bir yol izlediğini orijinal yazılış şekli ile görelim:

خ ف ض قوله تعالى: "واخفض لهم جناح اللال" 42 أى أن لهما جانبك ومقالك والخفض ضد الرفع، والخفض اللين فى السير، والخفض الدعة ومنه خفض العيش 43

Misalde خفض lafzını tavr ve konuşmada yumuşak olmakla tefsir etmiş خفض ın lügatte yüksekliğin zıddı olduğuna işaret etmiştir.

Bazen kelimenin lügavî manasını açıklamakla başlar, örneklerle manayı genişletir.

قوله تعالى: "وما أخفى لهم من قرة عين" 44 الاخفاء الستر والتغطية، يقال: خفى الشيء وأخفته أستتر وسترته... 45

خفأ örtmek, gizlemek, saklamaktır 45.

Kelimelerin lügat manalarına temas etmeden doğrudan tefsir örfündeki manasını vermekle başladığı yerler de az değildir :

قوله تعالى: "الخطيب الأبيض من الخطيب الأسود" 46 الخطيب الأبيض المراد به النهار، والخطيب الأسود، المراد به سواد الليل، وهذا من أبلغ الاستعارات حيث شبه ضوء النهار وظلام الليل لا ضداهما بخطيبين تمتدتين هذه صفتها 47

الخطيب الأبيض dan maksat, gündüzün beyazlağı الخطيب الأسود den de kastedilen gecenin siyahlığıdır. Ve bu en güzel, en açık istiarelerdendir.

42 İsra sûresi 24.

43 ^cUmde, vrk. 121 a.

44 Secde sûresi, 17.

45 ^cUmde, vrk. 121 b.

46 Bakara sûresi, 187.

47 ^cUmde, vrk. 130 a.

Bazan açıklamak istediği lafza kısa bir mana verir sonra aslına işaret eder, gerekli gördüğü açıklamalarda bulunur :

قوله تعالى : " يتخافتون بينهم " 48 . اى يتسارون ، واصله من الخفوة وهو ضعف الصوت ، قال تعالى : " ولا تخافت بها " 49 اى لا تسرها فلا يسمعك من خلقك . واصل الخفوت السكون ، ومنه خفت الميت ، ومن ذلك " فانطلقوا وهم يتخافتون " 50 اى يسر بعضهم الى بعض لئلا يسمعهم المساكين ، وفى التفسير قصة مشهورة .

lafzını aralarında gizli konuşmaları ile tercüme etmiş, aslında sesin zayıf olması manasına gelen الخفوة olduğunu belirtmiştir⁵¹.

Bazan söze kelimenin nev'ini belirtmekle başlar:

قوله تعالى : " وما خلفهم " 53 خلف ظرف مكان مثل وراء . وهما ضد الامام 52
ön " امام " gibi mekân zarfıdır ve bu ikisi " امام " kelimesinin zıddıdır.

Kök harfleri aynı olan veya aynı kökten türemiş kelimelerin muhtelif âyetlerde ifade ettiği manaları ayrı ayrı izaha çalışır. Müellifin açıklamasının tamamını vermek elbette daha faydalı olurdu. Fakat fazla yer işgal edeceğinden misal olacak kadar pasajlar almakla iktifa edeceğiz

قوله تعالى : " فالمرديات قدحا " 54 . اقسام بالخيل فى الجهاد لانها اذا عدت اصابت ستابكها الحجارة فتورى منها النار كفعل القادح بالزناد ...
وقال تعالى : " النار التى تورون " 55 ويقال : قدح فاورى واثقبه اذا ظفر بحاجنه ، وفى ضده قدح فاكبي واصله على الاستعارة من ورى الزناد
وقوله تعالى : " وانزل التوراة " 56 هى فزعله من ذلك لانها ضياء و نور ، فابدلت الواو تاء .

48 Tâhâ sûresi, 103.

49 İsrâ sûresi, 110.

50 Tâhâ sûresi, 103.

51 CUmde, vrk. 121 a.

52 Bakara sûresi, 255.

53 CUmde, vrk: 123 a.

54 Âdiyât sûresi, 2.

55 Vâkıa sûresi, 71.

56 Âl-i İmrân sûresi, 3.

على حد ابدالها فى تولج و يتقوم ، و قد حقت ذلك فيما تقدم . و فى قوله تعالى : " وكان

وراءهم ملك " 57 قيل هو هنا بمعنى امامهم كذا فى التفسير ، و مثله قوله تعالى : " و من وراء

عذاب غليظ " 58 قال ابن عرفة : كيف قال " من وراء " و هى امامه ، و زعم ابو عبيدة و ابو على

قطرب ان هذا من الاضداد . و هو غير محصل لان امام ضد وراء و انما يصلح هذا فى الاماكن و لا وقات .

« تعالى : فأواري سواء أخى 60 اي استرها > وكذا قوله «ياواري سوداتكم» 59

ومثله " حتى تورأت بالحجاب " 61 و التورية ان تظهر شيئا و تريد غيره كأنه تظهر

جزأ و تستر آخر ... و قال بعضهم : ستر و وهم غيره و اصله من الوراء اي القى الستر وراء ظهره ... 62

" الموريات " kökünden önce " و رى " Misalde de görüldüğü gibi " kelimesini almış, tırnağın yerden ateş çıkarması manasına geldiğini belirtmiş, sonra " تورون " kelimesinin çakmakla ateş yakmak, ateşlemek manasına geldiğine işaret etmiş, " التوراة " kelimesini almış, veznini belirtmiş, kelimenin yapısı hakkında bilgi vererek nur ve ışık manasına geldiğini söylemiştir. dördüncü misalde " وراء " kelimesinin bu âyette " امام " ön manasına geldiğini meçhul olarak naklederek kendisi kesin bir şey söylemez, fakat tefsirde böyledir diyerek tasvip ettiğini ifade eder ve başka âyetle bunu delillendirir, ezdâddan olduğunu söyleyenlere katılmaz.

Beşinci misalde " و ارى " kelimesinin örtmek manasına geldiğini kaydeder ve başka âyetlerde aynı anlamı ifade ettiklerini belirtir.

Kimi zaman tefsir örfündeki manasına değinmeden kelimenin aslını belirtir sonra diğer izahlara geçer, Meselâ :

قوله تعالى : " انه مخلصا " 64 اصله التفضى من الشئ و عدم الشركة فيه 63

un aslı, âri olmak, herhangi bir şey karışmamak, veya birleşik olmamaktır der ve açıklamasına başka misallerle devam eder.

Kimi yerde kendisi bir açıklama yapmadan doğrudan başkalarının izahını isim vermeden bazen de kimden aldığını

57 Kehf sûresi, 79.

58 İbrahim sûresi, 17.

59 A'raf sûresi, 26.

60 Maide sûresi, 31.

61 Sâd sûresi, 32.

62 cUmde, vrk. 461 a-b.

63 cUmde, vrk. 123 a.

64 Meryem sûresi, 51

belirterek naklettiği görülür. Bu gibi yerlerde kendisinin özel bir değerlendirmesinin bulunmadığı tahmin edilebilir.

قوله تعالى: " ولذكر الله أكبر " 65 قيل هو تسبيح و تحليل و نحوه . و قيل : بل هو الكلام في العلم كقولك هذا خلال و هذا حرام ، و قيل معناه و لذكر الله عنده أكبر من ذكر العيد ربه ... 66

Bu misalde kile diyerek nakilde bulunmuş, açıklamanın kime ait olduğunu bildirmemiştir.

قوله تعالى: " يوما عيسوا قبطرياً " 68 قال ابن عرفة منقبضا لا ضحة فيه 67

Burada kendisi izah etmemiş, İbn Arafâ'nın izahını nakletmekle iktifa etmiştir.

Bazen kelimenin manasını tarif eder, neye benzetildiğine dikkati çeker.

قوله تعالى: " صم بكم " 69 الصم فقدان حاسة السمع ، و به شبه من لا يصفى

Kulağın işitme fonksiyonunu yitirmesidir. Hakka kulak verip dinlemeyen ve hakkı kabul etmiyen kimse kulağı işitmeyen sağır birine benzetilmiştir.

Kelimenin lügat ve istilâh manalarını ayrı ayrı belirtmeye önem verir.

قوله تعالى: " و يقيمون الصلاة " 71 الصلاة لغوية و شرعية ، فاللغوية الدعاء قال النابغة :

تقول بنتى وقد قربت مرتحلا يا رب جنب ابى الاوصاب و الرجعا عليك مثل الذى صليت فاعتضى يوما فان جنب المرء مصطرا

و اما الشرعية ، فذات الاركان المعلومة و هى مشتقة من ذلك لانها مشتقة على الدعاء ..

Kelimesinin sözlükte dua manasına geldiğini, istilâhta ise

65 Ankebut sûresi, 45.

66 ^cUmde, vrk. 139 b.

67 ^cUmde, vrk. 346 a.

68 Dehr sûresi, 10.

69 Bakara sûresi, 18.

70 ^cUmde, vrk. 224 b.

71 Bakara sûresi, 2.

belli bir ibadetin ismi olduğunu belirtir ⁷².

Lafızları açıklarken öncekilerin görüşlerine sık sık yer verir. Bazan bunları ard arda sıralar, bu arada kendisinin söylemek istediği bir şey varsa onu da ilave eder.

قوله تعالى : " ويل للمطففين " ⁷³ الويل القبح والتعس. قال الاصمعي :
ويل قبح وقد تستعمل على التحسر ، ويس استصغار ، وويح ترحم ، و قال
بعضهم : ويل واد في جعتم ، قال الراغب : ومن قال ويل واد في جهنم فانه لم يران
ويلا في اللغة هو موضع لهذا و اما اراد من قال الله فيه فقد استحق مقرا من النار
وثبت له ذلك . وقال ابن كيسان : قال ثعلب قال المازني قال الاصمعي : الويل قبح
و الويل ترحم ، ويس تصغيرها اي هي دونها ، وقال الهروي في قوله عليه الصلاة
و السلام لعمار : " وويح ابن سمية تقتله الغشة الباغية " ⁷⁴ تويح له ، وويح كلمة
يقال لمن وقع في هلكة لا يستحقها فتترحم عليه ويرق له ، وويل يقال لمن
يستحقها ولا تترحم عليه ، وقال سيويه : وويح زجر لمن اشرف على الهلكة ، وويل
لمن وقع في الهلكة ، وقال ابن عرفة : الويل الحزن و المكروه ... وعن ابن عباس ،
الويل المشقة من العذاب ، و الويلة تأنيث الويل يقال : ويل و ويلة ، قال تعالى :
" يا ويلتان " ⁷⁶ ، و قوله تعالى : " يا ويلتى ليتنى لم اتخذ خليلا " ⁷⁵
يريد يا ويلتى ، فقلت اليا الفا و هي لغة فضيحة و المعنى يا ويلتى تعالى
فهذا وقتك ، و قال الفراء : الاصل في الويل وى اي حزن كما تقول وى فلان

اي حزن له فوصلت العرب باللام وقدروا انها منه فاعربوها ⁷⁷

Metinde görüleceği gibi " veylûn" kelimesinin izahı ile ilgili olarak el-Asmaî, er-Ragîb, Haravî, Sibeveyh, İbn Arafa, İbn Abbas ve Ferrâ'dan nakilde bulunmuş, bu arada kendisinin söylemek istediklerini de ilâve etmiştir.

Kimi kelimelerin nev'ini belirtir :

قوله تعالى : " لفتحنا عليهم بركات من السماء و الارض " ⁷⁸ فبركات السماء مطرها

وبركات الارض نياتها ، و البارك اسم مفعول من ذلك وهو ما فيه البركة

⁷⁹ kelimesi ismi mefuldür gibi

⁷² Umde, vrk. 223 b.

⁷³ Mutaffifin sûresi, 1.

⁷⁴ Buharî, Kitâbu'l-Cihad ve Siyer, bab 17 (IV,207), el-Aclûnî, Muttefekun aleyh olduğunu söylemişse de lafızları değişiktir. Bkz. Keşfu'l-Hafâ, II, 481(2973).

⁷⁵ Furkân sûresi, 28

⁷⁶ Maide sûresi, 31.

⁷⁷ Umde, 474 a.

⁷⁸ A'raf sûresi, 96.

⁷⁹ Bkz. Umde, vrk. 36 b.

Gerek gördüğü yerlerde kelimelerin müzekker-müennes, müfred ve cemilerine işaret eder, örneklerle kısaca açıklar :

و النخل : النخل معروف ، وهو اسم جنس للفرق بين واحده و جمعه بالتاء ، ويذكر
وسؤنس ، فمن التذكير قوله " اعجاز نخل منقعر " 80 ، ومن التأنيس " اعجاز نخل
خاوية " 81 و يجمع على نخيل ايضا ...

Hurma ağacı mälumdur. Cins isimdir. Müfredi ile cemisi arasındaki fark " ta" iledir. Müzekker de olur müennes de olur. اعجاز نخل âyetindeki müzekkere خاوية âyetindeki النخل kelimesi müennes misal teşkil eder⁸².

Açıklamasını yaptığı kelimelerin bir kısmını mazi, muzarî ve mastarlarını verir, bazen değişik bablardan kullanılışını da belirtir. Bu arada mana farkı bulunup bulunmadığına işaret eder.

قوله " بالعشى والابكار " 83 مصدر ابكر بيكر ، ويقال : ابكر بيكر ابكارا
فهو مبكر ، ويكر بيكر تبيكرا فهو مبكر ، وابتكر يبتكر فهو مبتكر ، ويكر بيكر فهو ياكور
كل بمعنى واحد ، وان كان قد يقع في بعضها فرق ذلك غير خفي .

" el-ibkâr" kelimesinin ifâl bâbından mastar olduğunu zikreder, ismi failini yine aynı şekilde bu kelimenin tefîl babı, istiâl babı ve sülâsisinin mazi, muzarî, mastar ve ismi faillerini verir, hepsinin aynı manaya geldiklerini, bir kısmında bazı farklılıklar varsa da bunun anlaşılmayacak gibi olmadığını belirtir⁸⁴.

Zaman zaman gramerle ilgili izahlara yer verdiği görülür. Meselâ :

قوله تعالى : " الله نور السموات والارض " 85 قال ابن عرفة منور ، يعني انه مصدر
مراد به الفاعل ... و قيل : هو على حذف مضاف اي ذو نور ...

" Allah, göklerin ve yerin nurudur". İbn Arafâ şöyle der : Nurdan maksat nurlandırandır. Zira " nur " kelimesi fâil manasına mastardır. Muzafın hazfî üzere nur sahibidir de denilir⁸⁶ gibi.

80 Kamer sûresi, 20.

81 Hâkka sûresi, 7.

82 cUmde, vrk.419 .

83 Âl-i İmrân sûresi. 41.

84 cUmde, vrk. 46 b.

85 Nür sûresi, 35.

86 cUmde, vrk. 440 a.

Gramerle ilgili değişik bir misal de şu olabilir :

"اخذناهم بقتة" 87 يجوز نصيبتها من أوجه : أحدهما أنها حال من الفاعل أي باغتين ،
أو من المفعول ، أي ميقتين ، و أما على المصدر من معنى عامله كأنه قيل : اخذ بقتة .

"Ansızın onlara el koyduk" âyetindeki "Bağleten" kelimesinin bir kaç yönden mansub okunması caizdir. Haberleri olmadığı halde ansızın manasına ya failden haldir, ya gaflete düşürülmüş oldukları halde manasına mefuldén haldir. Yahutta âmilinin manasını ifade eden mastar olmak üzere mansubtur ve sanki şöyle denilmiştir : Habersiz olarak el koydu(yakaladı)88

Farklı açıdan ve daha mufassal olanlara da şu misal verilebilir :

أما ، بالتشديد حرف يفضل ما اجمله المتكلم أو الدعاء المخاطب ، و معناها معنى اسم شرط و فعله ، فسرها سيبويه بهما يكن من شئ ، و لذلك يلزم الفاء في جوابها . قال تعالى : " فاما اليتيم فلا تقهر " 89 . وقد تحذف بكثرة مع قول مضر كقوله تعالى : " فاما الذين اسودت وجوههم أكفرتهم " 90 أي فيقال لهم : أكفرتهم ودونه قليلا ، يخفى مع الشرط الصريح فيحذف جوابه لدلالة جوابها عليه كقوله تعالى : " فاما إن كان من اصحاب اليمين نسلام " 91 . ولا يليها إلا الاسماء و لذلك اجمعوا إلا من شذ على رفع ثمود من قوله " و اما ثمود فهديناهم " 92 و لم تصب على الا شئتفسال .

و أما ، بالتخفيف حرف استفتاح كـ " ألا " ، و تكون بمعنى حقا و لكونها بهذين المعنيين جاز في أن الواقعة بعدها الكسر والفتح . فالكسر على أنها استفتاح كالام فوقعت " ان " في ابتداء الكلام فمن ثم كسرت ، و الفتح على أنها بمعنى حقا ، و حقا مشبهة بالنظر فيكون خيرا مقدما و أن و ما بعدها في محل الابتداء ، تقديره أ في حق أنك ذاهب الى ذهابك ؟ و إما بالكسر و التشديد حرف معناه الشك و الابهام أو التخيير أو الا بساحة و التقسيم كأو . و ادعى بعضهم انها ليست عاطفة إجماعا ، و بعضهم اثبت فيها خلافا . قال تعالى : " إنا عديناك السبيل إما شاكرا و إما كفورا " 93 فهذه لتقسيم ، و قوله : " إما ان تعذب و أما تتخذ فيهم حسنا " 94 ظاهر فيه التخيير ، و تجوز الإباحة ، و قوله : " حتى إذا رأوا ما يوعدون أما العذاب

87 Enâm sûresi, 44; A'raf sûresi, 94.

88 cUmde, vrk.44 a.

89 Duhâ sûresi, 9.

90 Âl-i İmrân sûresi, 106.

91 Vakua sûresi, 90-91.

92 Fussilet sûresi, 17.

93 İnsan sûresi, 3.

94 Kehf sûresi, 86.

وإما الساعة 95 ظاهر فيه التنوع .

"أما" kelimesi şeddeli olduğunda mütekellimin (konuşanın) yahut muhatabın iddiasını tafdil eden (yeğliyen) bir harftir. Manası şart ismi ve filinin manasıdır. Sibeveyh " مهما يكن من شيء " her ne zaman (her ne) olursa diye tefsir etmiştir. Onun için de cevabının başına " ن " nın gelmesi gerekir. Allah Taâla şöyle buyurur "öksüze gelince, onu ezme". Allah Taâla'nın şu âyetinde olduğu gibi muzmer(gizli) bir sözle beraber hazfedildiği çoktur. Yüzleri karararlara: İmanınızdan sonra-inkâr ettiniz ha? Yani onlara inkâr ettiniz ha? denilir. Bazan da tek başına hazfedildiği olur. Açık şartla beraber gelebilir. Şartın cevabı bunun cevabına da delâlet ettiği için cevabı hazfedilir. Şu âyette olduğu gibi : "Eğer sağ ehlinden (amel defteri sağ tarafından verilenlerden) ise, sana sağ ehlinden selâm ". Kendisinden sonra sadece isim gelir. Onun içindir ki istisna olan hariç aşağıdaki âyetle semûd kelimesinin merfu okunmasında kıraat imamları birleştiler. "Semûd kavmine gelince, onlara yol gösterdik". Semûd kelimesi iştilgal olmak üzere mansub okunmadı. Şeddesiz olması durumunda ise " و " gibi başta (iftitah) harfi olur ve doğrusu, gerçekten manasına gelir. Bu iki manayı ifade ettiği için de kendisinden sonra gelen elif nûn " ان " maddesinin meftuh yahut meksur okunması caizdir. Lâm gibi başlama harfi kabul edilirse elif nûn maddesi sözün başında olduğu için meksur okunur. Meftuh okunursa " اما " hakkın manasıdır. Ve hakkın zarfa benzer, o nedenle de öne geçmiş haber olur. " Enne " ve dahil olduğu cümle mübtada mahallindedir. Takdiri ise, "senin görüşüne kapılman gerçek midir?. Kesreli ve şeddeli olmasını ise ا harfi gibi müphemlik, tereddüt, seçme, mubahlık ve taksim manaları taşıyan bir harftir. Bazıları onun atıf harfi olmadığına icma olduğunu iddia ederler. Bazıları da onda ihtilaf bulunduğunu örtaya korlar. Allah Taâla bir âyetinde şöyle buyurur: "Biz ona yolu gösterdik: (O)ya şükredici veya nankör olur". Bu misal taksim içindir. Şu âyet-i Kerime ise "ya azab edersin veya kendilerine güzel davranırsın- nasıl istersen öyle yaparsın-. Burada seçme manasına geldiği açıktır ve mubahlık da caizdir. Bu âyet de ise " nihayet vadedildiklerini- ya azabı veya kıyameti- gördükleri zaman", nevilğin açık olduğu görülür 96.

Ara sıra Basra ve Küfe ekollerinin görüşlerine yer verdiği, onları

95 Meryem süresi, 75.

96 CUmde, vrk.22 a,b.

tasvib veya reddettiği göze çarpar. Önce, sadece Basra'luların görüşlerini naklettiğine dair bir misal, sonra da Küfe'lilerle ilgili bir misal verelim :

قال تعالى : " بالغدو والاصال " 97 . الاصل جمع اصيل ، الاصيل والاصيلة العشيبة
قال الهروي : هو ما بين مصر الى المغرب ، وجمع على اصيل كـرغيف و رغف و اصال
كشريف و اشراف ، و اصائل جميع الاصيلة و يقال اصيلا ن فقيل هو جمع لاصيل
كـرغائف و رغيف ثم صغر على لفظه و هذا عند البصريين مردود لعله ذكرتها نسي
شرح قصيدة النابغة ، و ذكرت هناك تخريجها لخصه ان اصيلا ن تصغير اصلان مرادا
به المصدر كالغفران و يبدل نونه لاما

Äyette geçen " الاصل " kelimesinin çoğuludur. el-Heravi şöyle der : الاصيل ve الاصيلة akşam üstü yani ikindiden sonra başlayıp akşama kadar olan zamandır". الاصيل kelimesi ise " أصيلة " nin çoğuludur. " الاصيلان " da denilir ki bunun رغفان ve رغيف misalinde olduğu gibi " اصيل " in çoğulu olduğu sonra lafzı üzere tasgîr (küçültme) yapıldığı söylenmiştir. Bu Basralılar'a göre yanlıştır. Yanlış oluşunun sebebi, benim " en-Nabiğa"nın kasidesine yazdığım şerhte izah ettiğim ve burada da kısaca belirteceğim gibi şudur: " اصيلا ن " kelimesi " اصلان " kelimesinin küçültme ismidir. " الغفران " gibi. Ondan da mastar murad edilir 98.

Basralılarla beraber Küfelilerin görüşlerine yer vermesi ve Küfelileri tenkid etmesine misal:

قولهم « اللهم » اصله عند البصريين « يا الله » حذفت « يا » وعرض عنها في آخره الميم
وليس ذلك في غيره ، وقال الكوفيون : ليست عوضاً من « يا » بل بعض فـعـمـل
اصله « يا الله آمناً » ثم حذفت بعض الفعل لكثرة الدور ، مستدلين بأنه فـعـمـل
بينهما في قوله « وما عليك أن تقولني كلما سبحت أو هلك يا اللهم اردد علينا
سبحنا مسلماً » ولا دليل فيه ضرورة .

« اللهم » sözünün aslı Basralılara göre « يا الله » dur. Baştaki nida harfi olan "ya" düşürülmüş, ondan bedel olarak sonuna "mim" harfi getirilmiştir. Başka bir kelimedede de böyle bir durum yoktur. Küfelilere göre sondaki "mim" harfi hذف edilen "yâ"nın yerine gelmiş değil, Allah lafzından sonraki fiilin bir cüz'üdür. Aslı " يا الله آمناً "dır. Fiilin bir kısmı, çok kullanıldığı için atılmıştır. Buna, nidâ "yâ"sı ve sona eklenen "mim" harflerinin ikisinin birden bulunduğu şu sözü delil getirirler: Her tesbih ve tehlil yaptığın zaman, ey Allah'ım müslüman olarak tesbihimizi bize iade et demen gerekmez". Burada Küfelileri haklı

97 A'raf süresi, 205.

98 cUmde, vrk. 15 a.

çıkarmak bir delil yoktur. Çünkü burada zaruret vardır.⁹⁹

Kelimelerin istikakında bazen Kûfe Ekolü'nün görüşünü benim-
seddiği de olur.

قوله تعالى : « قدمم عليهم »¹⁰⁰ أي أطبق عليهم العذاب ، وأصله دم بثلاثة
ميمات ، فأبدلت الوسطي من جنس الفاء نحو كُنْكَفَ و لَعَلَّمُ الأصل كَفَفَ و لَمَّمُ وهذا
رأي الكوفيين .

"Başlarına geçiriverdi". Yani günahlarını intibak ettirdi. kelimenin
aslı üç mim harflidir. Ortadaki mim ilk harfin cinsine çevrilmiştir.
كُنْكَفَ ve لَمَّمُ de olduğu gibi. Zira bunların asılları كَفَفَ ve لَمَّمُ dir ki bu
Küfellerin görüşüdür¹⁰¹.

İSTİŞHÂDİ

es-Semîn'in el-CUmde'de en çok önem verdiği hususlardan biri
istişhad mevzuudur diyebiliriz. Bu konuda eskilerin yolunu izlediği
görülür. Şiir, Arap sözleri, darb-ı mesel, âyet ve hadislerden şahitler
getirir. Özellikle hadis ve şiirle istişhadî dikkat çekecek kadar çoktur
ve hadisle istişhadının fazlalığı ile emsallerinden ayırır. Zira emsalleri
arasında istişhada es-Semîn kadar geniş yer veren pek görülmez.
Şimdi bunları misallerle özet olarak vermiye çalışalım.

a) Âyetle İstîşhadî

Yer yer izah ettiği manaya âyetlerle açıklık kazandırmaya çalışır.:

قوله تعالى : « يوم الخروج »¹⁰³ يريد يوم القيامة . وسمى بذلك الخروج العام فبه لقوله تعالى « يخرجون من الأبدان »¹⁰²

« يخرجون من الأبدان »un kıyamet günü manasına geldiğine şahit getirmiştir.¹⁰⁴

⁹⁹ CUmde, vrk. 18 a.

¹⁰⁰ Şems süresi 14.

¹⁰¹ CUmde, vrk. 134 b.

¹⁰² Kâf süresi 42.

¹⁰³ Kamer süresi 7.

¹⁰⁴ CUmde vrk. 115 b.

b) Hadisle İstişahı

Müellifimiz, yukarıda da ifâde edildiği üzere izahını yaptığı kelimelerin manalarına açıklık kazandırma ve değişik anlamlarda kullanılmasına hadislerden bol miktarda şahid getirir, verdiği manayı takviyeye çalışır.

Şahid olarak getirdiği hadislerin umumiyetle senedlerini hazfeder, "ve fi'l-hadisî, ve minhu'l- hadisî" diyerek doğrudan hadisî nakleder. Meselâ:

والتعقيب أن يعود لعمله الاول ومن ذلك التسبيحات دبر الصلوات ، لانهن
 105 تعود مرة بعد أخرى ومنه الحديث : « معقبات لا يخيب قائلهن »
 والاقراع الذي لا شعر له والاقراع عكسه ، وفي الحديث : « منع الصدقة بجزء
 106 كند أحدهم شجاعا أقرع 107 أي حية »

Bazen de ilk râvisini zikrederek verdiği görülür.

Şahid olarak getirdiği hadislerin sıhhat durumu hakkında kesin bir şey söyleme imkânımız yoktur. Çok fazla sayıda hadis bulunduğu için hepsinin tahririni yapma yoluna gidilmedi. Edisyon kritik yapmadığımız için zaten el-^cUmde'de geçen bütün hadislerin tahririni yapmaya gerek te yoktu. Ancak yine de bir fikir edinebilme açısından şiirle istişahı meselesinde olduğu gibi bahis konusu eserin muhtelif yerlerinden lalettayin alınan otuz kadar hadisın tahriri yapıldı. Hemen hepsinin sünen kıfapları ya da İbnu'l Esir'in en-Nihâye'si gibi garibu'l-hadis müellefatında bulunduğu tesbit edildi. Dil açısından bu kadarının yeterli olduğu kamısındayız.

c) Şiirle İstişahı

es-Semin'in ^cUmdetu'l-Huffâz'ında şiirle istişahada çok fazla yer verdiği görülür. İlk devir âlimleri gibi şiirden örnekler getirerek manaları pekiştirme ihtiyacı duymuştur.

Müellifimiz, İmru'ul Kays (540), Zuhayr (600-?), en-Nâbîga ez-

105 Bkz. Muslim, Mesacid, 144-145; en Nesai, Schv, 91; krş. ^cUmde, vrk. 278 a.

106 ^cUmde vrk. 335 a.

107 Buhari, Tefsir, Tevbe süresi 9, Hiyel 3, Nesâi, Zekât 6

Zubyânî (604), 'Antara (615-?) gibi başta muallaka şairleri olmak üzere şiirleri şahit olarak kabul edilen meşhur şairlerin şiirleri yanında kâili belli olmayan şiirlerle de müelliflerin âdeti üzere "kale'ş-şair" diyerek bol miktarda istîshadda bulunmuştur. Bu tür şiirlerin müteber olup olmadıkları hususunda bir fikr edinebilmek

için ^CUmde'nin muhtelif yerlerinden gelişigüzel olarak aldığımız kâili belli olmayan yirmibeş beyitin kâilini tesbite veya en azından müteber âlimlerin bu beyitleri şahit olarak kullanıp kullanmadıklarını belirlemeye çalıştık. Bu yirmibeş beyitten 22 tanesinin itimât edilen âlimlerin eserlerinde geçtiği, bir kısmının kime ait olduğu tesbit edildi. Üç tanesi ise tesbit edilemedi. Bu yirmi beş beyitin sıhhat durumunu ölçü alırsak, es-Semîn'in kitabına aldığı şiirlerin büyük ekseriyetinin şahit olarak kullanılabilir olduğunu söyleyebiliriz.

Şimdi şiirle istîshadında şairin ismini verdiğine ve kâili belli olmayan şiirle istîshadına birer misal verelim. İlki yedi askı şairlerinden Zuhayr b.Ebi Sulmâ'ya aittir.

قوله تعالى : « الذين يأكلون الربا لا يقومون إلا كما يقوم الذي يتخبطه الشيطان
المس » 108

يسرعه ، ويضرب من خبط الجعير بيده ... وخط عشواء عبارة عن الاقدام على
الامور من غير تفكير في عواقبها ، قال زهير ابن أبي سلمى :

109 رأيت المنايا خيط عشواء . فتمته ومن تخطى يعمر فيهم

d) Kâili belli olmayana misâl:

قوله تعالى : « من يكلوكم » 110 اي يحرسكم ويحفظكم ، يقال : اكلوه كلاء بلكسراي
حفظته وأنشد :

111 ان سليبي ، والله يكلوه
صنت بزاد ماكان يرزؤها
112 اي والله يحفظها

e) Darb-ı Mesellerle İstîshadına Misâl:

الاتباع ، اقتناع الاثر . يقال : تبعه واتبعه ، وتارة يكون بالجسم ، نحو :
تبعته في الطريق واتبعته فيها . وتارة بالامتثال وعلى ذلك « فم تبع هداي » 113
... ويقال تبعه واتبعه بمعنى لحقه وألحقه ... وفي المثل « اتبع الفرس لجامها »

108 Bakara suresi 275.

109 Bkz. Divânü Zuhayr İbnu Ebi Sulma, Beyrut, 1968, s.30, ^CUmde, vrk.113.

110 Enbiya suresi 42.

111 Beyt için bkz. Lisan'ül Arab "Keleee".

112 ^CUmde vrk, 368 a.

113 Bakara süresi 38.

"İttibâ" izini takip etmektir, onu takip etti, ona uydu denilir. Tâbi oluş bazen maddî olur; yolda onu izledi, onu takip etti gibi. Bazen de manevî olur: "Kim hidayetime uyarsa"..."اتبع" ve "اتبع" ulaşmak, ulaştırmak, tabi kılmak manalarına geldiği de söylenmiştir.....Meselde "at gemine tâbi olur" denilir.¹¹⁴

f) Arap Sözlere ile İstişhadı

Müellifimiz Arap sözlere ve darb-ı mesellerle de çokça istişhadta bulunur. Fakat sayı itibariyle şiir ve hadislerle istişhadı kadar fazla değildir.

Arap Sözlereine Misal :

...وتصور من قرع الرأس قرع الدار أي خلوها ، وتقول ل العرب : نعوذ بالله من قرع الغناء وصغر
الاتاء أي من خلوا الدار من قطنها .

Saçın dökülmesinden hareketle evin boş olması manasında Araplar "boş evden ve kabin küçüğünden Allah'a sığınırız" derler. Evin boş olmasından maksat ocağın sönmese, kabin küçüklüğünden maksat ise yoksulluk yahut cimriliktir¹¹⁵.

Teşbih, İstiâre ve Kinayeleri Belirtmesi :

Zaman zaman teşbih, istiâre, kinaye, temsil gibi âyetlerin belâgat yönlerini temas ettiği gözlenir. Umumiyetle uzun boylu izah etmeye ihtiyaç duymaz, maksadını oldukça kısa ve özlü bir şekilde vermekle yetinir. Fakat kinayeleri biraz daha tafsilatlı açıklar. Bunlara birer misal vermekle iktifa edelim. Önce teşbihle ilgili misal :

116 البث ، اثاره الشئ ، وتفرقه كيث الريح التراب ... قوله تعالى : « كالغراش المبرث »

أي : التفرق المهيج بعد سكونه و خفقانه وفيه أبلغ

تشبيه فانه لا يرى أخف ولا أطيض من الغراش ولم يكتب بتشبيههم به حتى

وصفهم بالمبرث.

البث "kelimesi toz vs. nin kalkması, yayılmasıdır. Tıpkı rüzgarın yerden tozları kaldırması gibi...."Uçuşup yayılan pervanelere benzerler" yani pervanelerin çırpınıp durmalarından sonra pır pır edip

114 CUmde vrk. 56 a.

115 Bkz. CUmde, vrk. 335 a.

116 Kârî'a sûresi 4.

dağılması gibi. Burada teşbihin en belîğ şekli vardır. Zira hafiflikte ve etrafa dağılıp yayılmada pervaneden daha şaşkın bir şey yoktur. Âyette (kıyamet gününde insanların şaşkınlığı) pervaneye benzetilmekle iklifa edilmemiş, toz gibi yayılmakla da vasıflan-
dırılmıştır¹¹⁷.

İstiarelerini belirtmesine şu misali verebiliriz:

البطانة ، خلال الظاهر في الملبوسات ، واستعير ذلك في من يراحمك ويختص
بسريرتك ولذلك لا يست فلاتاً وليسته.

Giyeceklerde "bâtına" açık (ta) olanın zıddıdır. Yolculukta seninle beraber bulunup sırlarına vâkıf olan kimse hakkında istiare kılınmıştır. Onun için de filanca'nın içinde olanları öğrendim (denilir)¹¹⁸.

Yer yer kinayelere de temas eder, kısa açıklamalarda bulunur.

Meselâ:

قوله «كعصف ماكول»¹¹⁹ من احسن الكتابات، وذلك از العصف هو ورق الزرع
كالتبن ونحوه، فشبههم به بعد ان اكل . اراد ان يشبههم بالزبل فنزه اللفظ عن
120 ذكره لعادة آداب القرآن ، ومثله في المعنى « كانا يأكلان الطعام »
يتجلبان ، ومن كان كذلك فلا يصلح ان يعبد من دون الله

"(Kurt tarafından) yenilmiş ekin yaprağı gibi "âyeti, en güzel kinayelerdendir. Çünkü "el-'asf" kelimesi ekin vs.nin yaprağı veya sapıdır. Onları, kurt yeniği ekin saplarına benzetmiş, işe yaramayan çer çöp gibi mezbelelik şeyleri kastedmiştir ki Kur'an'ın âdâbına uygun olarak asıl kastedilen lafız söylenmemiştir. Mana olarak bir benzeri de şu âyet-i kerimedir: "(Yaşamak hayatını idame ettirebilmek için) yemek yerlerdi. "Yani sürekli olarak -sabah, akşam her gün -yemeğe muhtaçtırlar. Böyle olan biri mâbûd olamaz, ona ibâdet edilemez.¹²¹

Âyetlerin temsil durumunu da belirtir:

117 Bkz. cUmde, vrk. 30 b.

118 Bkz. cUmde, vrk. 41 b.

119 Fîl sûresi 5.

120 Maide sûresi 75.

121 cUmde, vrk 16 a.

قرله تعالى : «وتحن-اقرب اليه من جبل الوريد» 122. هذا من باب التشبيل
لاقتداره قهره ، وان العبد في قبضته وسلطانه بحال من ملك جبل ورده ، أي عرق
حلقومه ولا قرب حسيًا ، تعالى الله عن الجهة ، فـقرب الله تعالى من عبده
هو الانضـل عليه وألفـيض ...

"Biz ona şah damarından daha yakınız" ifadesi bir temsildir. Allah'ın yakınlığı maddî değil, ona, lûtuף ve ihsanı yönündendir.¹²³

Kıraat

es-Semîn, kıraat farklılıklarına da ağırlık verir. Umumiyetle kimin kıraatı olduğunu belirtmez, "ve kurie" diyerek meçhul bir ifadeden sonra vermek istediği farklı kıraatı kısaca zikreder:

« ان تعدوا نعمة الله لا تحصوها » 124 قرئ هنا نعمة جمعاً وافرار

"Niçme" kelimesi müfred olarak okunduğu gibi (Allah'ın) nimetleri manasına çoğulu ile de okunur.¹²⁵

Kıraat imamlarının isimlerini vermeyişinin, ihtisar etmek yahüt garibu'l Kur'ân açısından mühim görmemiş olmasından ileri geldiği söylenebilir.

Yer yer kıraat imamlarının isimlerini zikrettiği de olur. Mesclâ:

« قرأ » ... من قرأ ، أي جمع مجموع من سور ، والسور من آيات ، والآيات من كلمات
والكلمات من حروف ... وفيه لغتان : الهمز وعدمه ، والعامّة على الهمز وقرأ ابن كثير
غير مهموز ...

القرأ kelimesi قرأ fiilin den alınmıştır. Toplamak bir araya getirmek manasınadır. Hemzeli ve hemzesiz olmak üzere iki türlü istimal olunur. İbn Kesir 'e göre hemzesiz, onun dışındaki (kıraat âlim)lerine göre hemzelidir.¹²⁶

Kıraat farklılığı manâ değişmesine sebep oluyorsa umumiyetle onu da belirtir. Bazen kıraatla ilgili umumi kaide de zikreder. Aşağıdaki

122 Kâf süresi 16.

123 cUmde.vrk.332 a.

124 İbrahim süresi 34.

125 cUmde.vrk.24 a.

126 cUmde.vrk. 331.a-b.

misâlde her iki husus bir arada görülebilir :

- (خلص) ... وقرئ مخلصا بكسر اللام بمعنى أخلص نفسه وطاعته لله ، ويقتهها
 127 بمعنى ان الله اخلصه واصفاه ، كقوله «اني اصطفيتك على الناس»
 وكل ما في القرآن من هذا اللفظ إذا لم يكن بعده الدين قرئ بالوجهين على هذين
 128 لمعنيين نحو : « انه من عبارنا المخلصين » بخلاف «مخلصين له الدين»
 129 فانه لا يلبق به اللتح 130

« مخلصا » kelimesinde "lâm" harfi kesreli okunursa nefsin ve taatini Allah'a has kılmak, samimiyetle bağlanmak manasına geldiğini, fethalı okunması halinde ise ait kılmak, seçmek, tercih etmek manasına geldiğini kaydeder. Arkasından "ahlasa" kelimesinden sonra "dîn" sözü gelmediği yerlerde yukarıda işaret edilen iki manaya geleceğine dair kaideyi hatırlatır.

Yabancı Kelime Konusundaki Görüşü

Arap dili ve tefsir âlimlerinden pek çoğu Kur'an-ı Kerim'de yabancı kökenli kelime bulunmadığı görüşündedirler. Yine büyük bir kısmı, İslâmdan önce Arapçaya girmiş, Araplar arasında kullanılan yabancı asıllı kelimelerden bir kısmının Kur'an-ı Kerim'de yer aldığı görüşündedirler.

es-Semîn Kur'an-ı Kerim'de yabancı kökenli olduğu söylenen kelimelerin bir kısmına CUmde'de yer vermez, bir kısmını açıklar fakat yabancı asıllı olup olmadıklarına değinmez. Bazıları hakkında değişik görüşleri verir, bu arada kendi görüşünü de belirtir. Meselâ:"

"الفردوس" kelimesi gibi.

... الفردوس ، فهل هو عربي أم فارسي معرب ، فيه قولان : قيل هو مكان مخوص في الجنة ، يقال انه أعلاها ، ووزنه « فعمل » نحو : قرطعب (ة) . الحقيقة أنه لا وزن له لعجمته ، وقال القراء: الفردوس هو البستان الذي فيه الكرم بلغة العرب ، فظاهر هذا انه عربي الاصل لا معرب .

Bu kelime Arapça mıdır yoksa Farsça'dan Arapça'ya mı girmiştir? Bu hususta iki görüş vardır. Kimilerine göre "firdevs" cennette belli bir yerin adıdır. En üst derecesidir de denilmiştir. " قرطعب " gibi " فعلل "

127Araf sûresi 144.

128 Kamer sûresi 32

129 Yusuf Suresi 24

130 CUmde, vrk.122 a-122 b.

veznindedir. Hakikatte yabancı kökenli olması nedeniyle vezni yoktur. el-Ferrâ'ya göre Arapçadır ve içinde üzüm bağı bulunan bostan manasınadır. Buna göre sonradan Arapçalaşmış değil öz be öz Arapça bir kelimedir 131

Kimi yerde ise kelimenin doğrudan yabancı kökenli olduğunu, Arapların onu arapçalaştırdıklarını söyler. Bu arada Râğıb el-İsfehânî'yi tenkidden de geri kalmaz

قوله تعالى : « كمشكاة » 132 ادخلها الرغب في هذه المادة (ش ك و) بناء منه على زيادة ميمها ، والظاهر انها اسم اعجمي عربته العرب ، يقال : انه بالهندية .

er-Râğıb "مشكاة" kelimesinin başındaki "mim" harfini ek kabul ederek "ش ك و" maddesine sokmuştur. Onun yabancı asıllı bir isim olduğu ve Arapların onu Arapçalaştırdıkları açıktır ki Hintçe olduğu söylenir 133 Fakat kendisi de bu kelimeyi "şekâ" maddesine almıştır.

Bu ve buna benzeyen ifadelerinden onun, Kur'ân'da yabancı asıllı kelimelerin bulunduğu benimseyenlerin safında yer aldığı anlaşılmaktadır.

Nüzül Sebebini Vermesi

Bazen âyetlerin nüzül sebeplerini zikrettiği de görülür.

قوله تعالى : « ان الله لا يستحيي ان يضرب مثلا ما بعوضة ... الآية 134
المثل هو القول الساخر على وفق الحال التي ضرب لها ولا يد منه غرابة لما أنزل الله
« لن يخلقوا زبابا » 135 قالت البهراء : ان اله اجل ان يتكلم بهذا فتزلت .

"Allah bir sivri sineği misal vermekten çekinmez". Âyetteki mesel, misâl getirildiği şeyi izah babından duruma uygun olarak söylenilen ve garib bir yanı bulunan sözdür. Allah Teâlâ لن يخلقوا زبابا âyetini inzal buyurduğunda, Yahûdiler, Allah, böyle şeyleri söylemekten münezzehtir dediler. Bunun üzerine ان الله لا يستحيي أن يضرب مثلا âyeti

131 Bkz. cUmde, vrk. 310 a.

132 Nur sûresi 35.

133 cUmde vrk. 206 a.

134 Bakara sûresi 26.

135 Hac sûresi 73.

indi. 136

Akaid ve Kelâm Konularına Teması

Zaman zaman itikadî mezheplerin görüşlerine kısaca temas ettiği ve bazen tenkid yaptığı görülür:

«لاتدرکه الابصار وهو يدرك الابصار» 137 حمله اكثر المتكلمين على الجارحة،
والاولي ان يجعل من رؤية القلب ويدل عليه ما قال امير المؤمنين : التوحيد
الا تنههم فكل ما أدركته فهو غيره .

Mütekellimlerin çoğu âyet-i kerimedeki الابصار kelimesini göz organına yorumlamışlardır. Kalbin görmesi şeklinde anlaşılması daha yerinde olacaktır. Zira Emiru'l Mu'minin'in şu sözü böyle anlamayı teyid etmektedir. Tevhid; senin onu tasavvur edemediğindir. İdrak edebildiğin her ne varsa , o tevhid değildir. O, ondan başkasıdır 138.

Keza¹³⁹ "جه يومئذ ناخرة الى ربها ناظرة" "ayetinin izahında

قيل: إلى هنا هي النعمة ، وناظرة بمعنى منتظرة وهذا تأوله المعتزلة على ذلك لينفوا ما
ثبت قطعا من الرؤية .

"ila"nın burada nimet "nâzıratün"unde muntazıratun yani bekleyici manasınadır. Bu, ruyetten kesin şekilde sabit olanı nefyetmek için mütezilenin te'vili olduğu söylenmiştir.¹⁴⁰

Fıkhî Konulara Yer Vermesi

Yerinde işaret edildiği ve kendisinin de bizzat belirttiği gibi¹⁴¹ es-Semîn Şafi'i mezhebindedir. Ara sıra sadece kendi mezhebinin görüşlerini verirse de mezhepler arasında dil probleminin neder olduğu ihtilaflarda kendi mezhebinin haklı göstermeye çalışmaz. Meselâ "القرؤ" kelimesinin izahında Şafi'i ve Hanefilerin görüşleri arasında tercih yapmadan verir.¹⁴²

136 ^cUmde vrk, 395 a.

137 Enâm süresi 102-103.

138 ^cUmde, vrk.39 b.-40 a.

139 Kıyâme süresi 22.

140 ^cUmde, vrk. 18 b.: el-Mufredât'ta aynı açıklama mevcuttur. Fak. Mu'tezile'nin sözü ve onun tevili olduğuna dair kayıt yoktur. Bkz. adigeçer eser, s.22.

141 Bkz. ^cUmde, vrk 331 b.

142 Bkz. ^cUmde, vrk .331 b.-332 a.

Diğer taraftan¹⁴³ " أو لمستم النساء " âyetinin izahında kendi mezhebinin hilafına Hanefîlerin anladığı şekilde mana verir.

قوله تعالى : «أو لمستم النساء» 144 كناية عن جماعهن، وقرئ «لامتم»

ف قيل بمعنى واحد ، وقيل المفاعلة محققة ، لأن من لمسك فقد لمسته

Dokunmak kelimesi cima etmekten kinayedir. Lâm harfinin med-i ile de okunur. Her ikisinin aynı manaya gelmesinin söylendiği gibi, (ikincisinin) müşareket ifade ettiği de söylenir¹⁴⁵

143 Nisa sûresi 43

144 Aynı sûre aynı âyet.

145 ^cUmde vrk,388 â.

KAYNAKLARI

Müellifimiz, kaynakları hakkında bir açıklamada bulunmaz. Kimlerden istifade ettiğini, kendilerinden istifade ettiklerini niçin tercih ettiğini, istifade etmediklerinden ise neden olmadığını belirtmez. Faydalandığı kaynaklarını, biz onun isim vererek yaptığı nakillerinden veya ^CUmde'nin diğer garibu'l-Kur'an tefsir ve kâmuslarla karşılaştırılmasından tesbit edebiliyoruz. Yoksa kendisi biraz önce de ifade edildiği gibi şu şu kaynakları şu sebeple tercih ettim şunlardan da yine şu şu nedenlerle istifade etme yoluna gitmedim dememiştir.

^CUmdetu'l-Huffâz incelendiği zaman ilk bakışta büyük bir kaynak zenginliği ile karşılaşılır. Sahabe ve tabiinden nakillerde bulunduğu, bilhassa hicrî ikinci, üçüncü ve dördüncü asırlarda yetişen pek çok filolog ve müfessirden istifade ettiği, tenkid ve tercihlerde bulunduğu görülür.

Bu genel mahiyetteki kısa açıklamalardan sonra es-Semîn'in ^CUmdetu'l Huffâz'ındaki kaynakları, özelliklerine göre şöyle sıralanabilir.:

a-Sahabeler: Başta İbn Abbas olmak üzere Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Ebû Bekr, İbn Mesud, Hz. Aişe, Abdullah İbn Ömer gibi.

b-Tabîler: Hasanu'l Basrî, Katâde, İkrime, Mucâhid, ez-Zuhri vb.

c) Dilciler, garibu'l-Kur'an, Meâni'l Kur'an ve tefsir müellifleri: ^CUmdetu'l-Huffâz'da isimlerine fazlaca rastlananlardan bazıları şunlardır:

Ebû Amr(154/771), Halil b.Ahmed(175/791), Sibeveyh(180/796), el-Kisâ(189/805), el-Esma^Ci(216/831), Ebû ^CUbeyde (210/824), el-Ferrâ(207/822), Ebû Zeyd(215?/830), Kutrub(206/821), Ebû Ubeyd (222/837) İbn Kuteybe(276/889), es-Sa^Cleb(291/903) İbnu'l Yezîdî (310/922), ez-Zeccâc (311/923), İbnu'l-Enbârî (513/1119), İbn Arafa (323/935), İbnu'l-Arabî (231/845), el-Ezherî (282/895-370/980), el Heravi(401/1010), ez-Zemahşerî (467/1074-538/1143), el-

Mubarrad(285/898), el- Fârisî(337/987), er-Râgîb el-İsfehânî(502/1108) ve daha başkaları. Hepsinin ismini vermek daha fazla yer tutacağından burada zikretmeye gerek yoktur.

Müellifimiz, istifade ettiği kimselerin eserlerini görerek ihtibaslarını doğrudan onlardan mı yapmıştır, yoksa onların görüşlerine yer veren ikinci bir kaynaktan mı almıştır? Bu durumu kesin olarak bilemiyoruz. Ancak şunu söyleyebiliriz: Bunların hepsini olmasa bile, bir kısmını ikinci hatta üçüncü bir kaynaktan alarak onları zikretmeden doğrudan asıl kaynaktan almış gibi göstermiş olması kuvvetle muhtemeldir. Zirâ es-Semîn'in nakilde bulunduğu kimseler arasında eserleri günümüze gelememiş olan müellifler vardır ki, bunların onun zamanında da bulunmaması daha muhtemeldir.

Diğer taraftan CÜmdetu'l-Huflhâz'ın kaynaklarını tesbit etmek için yapılan incelemede yukarıda belirtilen nedenlerle es-Semîn'in daha çok belli kaynaklara dayandığı, bazılarında ise hiç yer vermediği görüldü.

es-Semîn'in konumuzu teşkil eden eserindeki tefsir, garibu'l-Kur'ân ve dil kaynaklarını asıl ve ikinci derecede kaynakları şeklinde iki kısma ayırabiliriz. Çok istifade ettiği, sık sık isimlerini zikrettiklerini asıl, diğerlerini ise ikinci derecede kaynakları olarak vasıflandırmamız mümkündür. Asıl kaynakları:

1-Tefsir Kaynakları: CÜmde'nin tetkikinden müellifimizin tefsirlerden pek fazla istifade yoluna gitmediği anlaşılmaktadır. Bununla beraber müfessirlerden en çok İbn Cerîr el-Taberî (310/922) ve ez-Zemahşerî'nin adına rastlanmaktadır.

2-Garibu'l-Kur'ân'lar : Garibu'l-Kur'ân müelliflerinden ikisine çok itimat ettiği, gayet fazla miktarda nakilde bulunduğu görülür. Bunlardan biri er-Râgîb el-İsfehânî diğeri ise Garibeyn sahibi Ahmed b.Muhammed el-Herâvî (öl.401/1010)dir. Hemen belirtelim ki, er-Râgîb'dan yaptığı nakilleri el-Heravî'den yaptıklarından çok çok fazladır. Bunları Ebû CÜbeyde ve el-Ferrâ izler.

3-Kâmuslar: Kâmus ve Mu'cem sahiplerinden birinci derecede kaynağı el-Ezherî'dir. En çok O'nun "Tehzibu'l-Luga"sından istifade

etmiştir. Diğer kaynağı da Halil b.Ahmed'dir. Fakat Halil'den yapmış olduğu nakılleri el-Ezherî'den yaptıklarına göre çok cüzî sayıdadır.

Burada bir noktaya işaret etmekte fayda mülâhaza etmekteyiz. Yukarıda belirtildiği gibi el-Ezherî ve el-Herâvî müellifimizin en önemli kaynaklarındandır. Onlar kadar olmasa bile yine önemli kaynaklarından biri de İbn Arafâ'dır. Bunlar üçlü bir grup oluşturmaktadırlar. İbn Arafâ el-Ezherî'nin hocası, el-Ezherî de el-Herâvî'nin hocasıdır. Bu üçlü grup es-Semîn'in kaynaklarının en önemli kısmını oluşturmaktadırlar.

İkinci derecedeki kaynakları olarak vasıflandırdıklarımıza gelince, bunların hepsini tahkik etme imkânımız olmadı, zira bir çoğunun kitapları zamanımıza ulaşamamıştır. Ulaşabilenlerden bir kısmını da bulamama güçlüğü ile karşılaşıldı. Öyle zannediyoruz ki-yerinde işaret edildiği gibi- es-Semîn de pek çoğunu bizzat görerek almış değildir. Diğer kaynaklardan almış onların isimlerini vermemiştir. Zira aynı cins malumat bir çok kaynaktan mevcuttur. Meselâ: müellifimizin en önemli kaynaklarından olan Tehzibu'l-Luga, el-Herâvî'nin garibu'l-Kur'ân'ı gibi.

Bu arada belirtilmesi gereken önemli bir husus vardır. Şöyleki: es-Semîn'in bazı kâmuslardan hemen hiç istifade etmediği anlaşılmaktadır. Meselâ: el-Cevherî(396-1005)'nin es-Sıhah'ı İbn Durayd(223-837-321/933)'in Cemheratu'l-Luga'sı, İbn Side (459/1066)'nin el-Muhkem ve el-Muhassas'ı, Ahmed b.Faris (395/1004)'in Makâyisü'l-Lugası ve İbn Manzûr(630/711)'un Lisanu'l-Arab'ı gibi.

Yukarıda isimleri geçen kaynaklardan es-Semîn'in niçin faydalanmadığı dikkati çekmektedir. Bunlardan İbn Manzur, müellifimize zaman itibarıyla yakın olduğu için ondan istifade yoluna gitmemesi normal karşılanabilir. Fakat bilhassa Cevherî'den almamış olmasını anlayamadığımızı belirtmek isteriz. İbn Durayd'dan istifade etmemesi es-Semîn'in el-Ezherî'ye olan itimadından ileri gelmiş olabilir. Çünkü adı geçen müellif Tehzibu'l-Luga'nın mukaddimesinde İbn Durayd'a itimadı sarsıcı ifadelerle yer vermiştir.¹⁴⁶ Ayrıca İbn Side ve Ahmed b.Fâris'in eserlerinden istifade etmemiş olması hususunda

¹⁴⁶ Bkz. adigeçen eser, Mısır, 1964, I, 31 vd.

da bir şey söyleyemiyoruz.

Bu arada müellifimizin kaynak göstermediği halde sözü edilen eserlerden istifade edip, etmediği hususunda bir fikir edinebilmek için muayyen sayıda kelimeler karşılaştırıldı, normal sayılabilecek benzerliklerin dışında iktibas yapıldığını kesin olarak ortaya koyacak nitelikte benzerlik görülmedi.

es-Semîn de pek çok müellifin yaptığı gibi sahabe ve tabiinden yaptığı nakillerini senedsiz olarak verir, sadece sahabî yahut tabiinin meşhur kısa ismini zikreder, nereden aldığını da söylemez. Diğer nakillerinde ise istifade ettiği eserlerin adlarını değil, müelliflerinin kısa meşhur isimlerini verir. "Kâle'l- Ezheriyyu", "Kâlehu'r-Râgıbi" gibi ifadeler kullanır. Bir çok yerde ise kimin görüşü olduğunu bildirmeden "kile" diyerek meçhul şeklinde nakillerde bulunur.

Gerek dildiler, gerekse tefsir ve garibu'l-Kur'ân müelliflerinden aldıklarını da bir hayli kısa tutmuştur. Konu ile ilgili malumatın hepsini değil, kendisinin lüzumlu gördüklerini almış, sözü uzatma cihetine gitmemiştir.

Müelliflerin, kaynağını bilmedikleri, bildikleri halde her hangi bir nedenle söylemek istemedikleri veya zayıf buldukları bilgilerde kaynak göstermeme âdetlerine es-Semîn de uymuştur. O'nun kaynak göstermeden yaptığı nakilleri önemli bir yekûn tutmaktadır. Tarafımızdan yapılan kısmî mukayeselerde, bunlardan bir kısmının es-Semîn'in en önemli kaynakları olan el-İsfehânî'nin Mufredât'ı, el-Ezherî'nin Tehzîbu'l-Luga'sı, el-Herâvî'nin Garibu'l-Kur'ân'ında bulunduğu, bunlardan bazılarını onların da kimseye nisbet etmeden kitaplarına aldıkları görülmüştür.

Müellifimizin kaynaklardan yaptığı nakillerini, sıhhatli yapıp yapmadığı konusunda bir fikir sahibi olabilmek için tarafımızdan bazı karşılaştırmalar yapıldı. Meselâ el-Ezherî'nin Tehzîbu'l-Luga'sı, el-Herâvî'nin Garibu'l-Kur'ân'ı, er-Râgıb'ın el-Mufredât'ı ile yapılan karşılaştırmalarda bazı kısaltmalar, ufak çapta değişiklikler, eksik veya fazlalıklar olmakla beraber yine de umûmiyet itibariyle nakillerinin sıhhatli olduğu görüldü. Bu arada tesbit edilen bazı önemsiz farklılıkların müstensih veya müstensihler tarafından

yapılmış olabileceği düşünülebilir.

Yukarıda ifade edildiği üzere müellifimiz er-Râgıb'ın adı geçen eserinden gâyet fazla istifade etmiştir. ^CUmdetu'l-Huffaz'ın el-Mufredât ile karşılaştırılmasından, ondan kaynak göstererek iktibaslarından başka pek çok yerde kaynak göstermeden üslub ve değişikliği yapmadan aynen, bazen üslubu değiştirerek bazen de kısaltarak nakiller yaptığı anlaşılmaktadır.

Müellifimizin el-Mufredât'tan aldığı halde kaynak göstermediğine kısa bir misal verelim

عجز
قال الراغب : عجز الانسان مؤخره وبه شبه مؤخر غيره . قال : « كانوا اعجاز نخل
منقعر » والعجز اصله التأخر عن الشيء وحصوله عند عجز الامر ، اي مؤخره كما
ذكر في اللبر ، وصار في التعارف اسما للتصور عن فعل الشيء ، وهو ضد القدرة . 147

قال السمين : الاعجاز جمع عجز وهو في الاصل مؤخر الانسان ثم شبه مؤخر غيره به ...
فحقيقة العجز التأخر عن الشيء ، وحصوله عند عجز الامر كما ذكر في اللبر ، ثم
عبر به في العرف العام عن التصور عن فعل الشيء ، وهو ضد القدرة 148

^CUmdetu'l-Huffâz'ın diğer özellikleri ve Garibu'l-Kur'ân'lar arasındaki yeri

^CUmdetu'l-Huffâz'ın bütün özelliklerini misallerle birer birer belirtmek çok saydah olurdu. Ancak yayınlanma vs. gibi problemlerin olması sınırlarımızı daraltmaktadır. Bu sebeple de söz konusu eserin diğer hususiyetlerini ana hatlarıyla ve misal vermeden belirtmekte iktifa etmek zorundayız.

^CUmdetu'l-Huffâz, sahasında (el-Mufredât da dahil) bilinen eserlerin en mufassalı, en hacimlisidir. Hem muhteva hem de madde sayısı itibariyle es-Semîn'in eserinden daha geniş bir garibu'l-Kur'ân yazıldığını bilmiyoruz. Kaynak gösterme ve kaynaklarının kritiğini yapma açısından ^CUmdetu'l-Huffâz'ın bir benzerine daha rastlamak mümkün değil.

147 Bkz. el-Mufredât, s.322.

148 Bkz. ^CUmde, vrk, 226.

Müellifimizin en belirgin özelliklerinden biri, istifade ettiği kaynakları hakkında son derece realist oluşudur. Kaynakları arasında hiç ayırım yapmadan tenkid eder, kendi doğru gördüklerini açıkca ortaya kor. Bu konuda otorite tanımaz. Ebû Ubeyde, el-Ferra, Katâde, ez-Zemahşeri'yi özellikle de en çok faydalandığı er-Râgıb el-İsfehâni, el-Ezheri, el-Heravi ve İbn Arafa'yı sık sık tenkid ettiğini söylememiz, O'nun tenkidçiliği hususunda bize bir fikir verebilir. Tenkidleri bütün konuları kapsamakla beraber, gramer konularının daha fazla olduğu söylenebilir. Tenkidlerinin çokluğu, Umde'yi okuyanlarda müellifin eserini tenkid için yazdığı, bilhassa er-Râgıb ile ilgili olanlarından dolayı da onu kıskandığı, ona gölge düşürmek için tenkid ettiği hissini verebilir. Ancak tenkidlerinin umümi olduğu, bir kişiye yönelik olmadığı, en çok er-Râgıb'dan faydalandığı için yine en çok onu tenkid ettiği söylenebilir. Fakat bunlardan bir kısmını yapmasa bir eksiklik meydana gelmezdi. Bu hususu da kaydetmemiz gerekir.

Tenkidler iyi niyetle ve ölçülü yapıldığı takdirde ilmin gelişmesine büyük fayda sağlayacağında şüphe yoktur.

Tenkidçi yazarların bulunması, müellifleri dikkatli olmaya zorlayacağı gibi okuyucuya da faydalı olur, ona ışık tutar, uskunun genişlemesine yardımcı olur, bir takım tereddütlerini giderir, okuduğu esere güvenini artırır. Bu ve benzeri faydaları mülâhazasıyla biz, es-Semîn'in tenkidlerini genelde faydalı buluyoruz. Fakat bu arada tenkidlerinin sayı itibarıyla çok olduğunu ve bir kısmına gerek olmadığını tekrar söyleyebiliriz. Kimi yerde sırf tenkid etmiş olmak için tenkid ettiği intibamı uyandırmaktadır. Fakat tenkidleri genel hatları ile ele alınırsa bunu, mizacının gereği olarak yaptığını yorumlamanın daha muvafık olacağı kanısındayız.

Metod bakımından er-Râgıb'ın el-Mufredât'ındaki metodunu hemen hemen aynen almıştır. Alfabetik sistem bakımından onda görülen kusurlardan bir çoğu Umdu't-l-Huffâz'da görülmez.

el-Mufredât'ta bulunmayan şeyleri almak, kelimelerin lügat manalarına daha fazla önem vermek, misalleri çoğaltmak, âyet, şiir, hadis, Arap sözlerinden daha çok delil getirmek, sentaks konularına

fazla yer ayırmak, âyetlerini belâgat hususiyetlerini gösterme yönlerinden el-Mufredât ve diğer garibu'l-Kur'an'lardan daha zengindir.

Müellifimiz, eserinin el-Mufredât ile fazla benzerlik arzettiğinin farkında olmalıdır ki lafızların izahında mümkün mertebe değişik âyetleri almış, en azından farklı âyetlerden başlamış, misallerin de ayrı olmasına gayret etmiştir. Fakat yine de benzerlik yönleri çoktur.

Yukarıda ifade edilen hususlara rağmen C'Umdetu'l-Huffâz'ın önemli gördüğümüz yönlerinden biri e-Mufredât'ı tamamlayıcı bir özellik arzemesidir. Zira el-Mufredât yeterli görülmediği veya daha değişik hususiyetler arandığı, ya da tereddüde düşüldüğü durumlarda müracaat edilebilecek bir kaynak olduğu kanaatındayız. Çünkü el-Mufredât'da bulunmayan izahlar, hadis, şiir, Arap sözleri, C'Umde'de mevcuttur.

C'Umdetu'l-Huffâz'da kusur sayılabilecek bir iki noktaya işaret etmek istiyoruz. Şöyleki:

Bazen gereksiz bilgilere yer vermekle sözü uzattığı görülür. Aynı tür bilgilere er-Râgıb'ın el-Mufredât'ında da rastlanmaktadır. Meselâ münferit bir harf olarak "Hemze"yi açıklarken "elif" in "med" ve "lin" harfi olduğundan, hemzenin yazılışı kuralından, fiili müzarilerini mütekellim sigalarındaki hemzeden ta^c diye hemzesinden söz etmesi¹⁴⁹ bazen ilâl kaidelerine yer vermesi gibi¹⁵⁰

Diğer taraftan ilmi eserlerde bulunmamasına kanî olduğumuz bazı ifadelerin çok az da olsa "C'Umde"de yer aldığını görmekteyiz. Meselâ Emevilerin maruf Irak valisi Haccâc b. Yusuf (41/661-96/714)'a "habis" demesi^{151, 152} « واسع غير مسع » âyetinin izahında Yahûdilere lânet okuması gibi¹⁵³

149 Bkz C'Umde, vrk 2 b. 3 a; krş. el-Mufredât, s. 34-35

150 Bkz. Aynı eser, vrk. 17 a.

151 Bkz. Aynı eser, vrk. 337 a.

152 Nisa sûresi 46.

153 C'Umde, vrk. 187 a.

Bununla beraber vurgulamamız gereken bir nokta da şudur: es-Semin pek çok nakilde bulunmuş, iktibaslar yapmıştır. Fakat kanaatimizce o, kuru bir nakilci değildir. Yerinde de işaret edildiği gibi sık sık gerekçeleriyle beraber tenkidlerde bulunmuş, kendi görüş ve tercihlerini açıkca belirtmiştir.

°Umdetu'l-Huffâz'ın Nüshaları

Kaynaklarda mevcut bilgilerden °Umdetu'l-Huffâz'ın muhtelif kütüphanelerde altı kadar nüshasının bulunduğunu öğrenmekteyiz. Bunlar: Selim Ağa 142, Cârullah Efendi 232, Servili 24/5, Kahire I, 155, Râgıb Efendi 199.200 ¹⁵⁴ve Amasya Bayezit Umûmi Kütüphanesi 19 numarada kayıtlı bulunmaktadır.

°Umdetu'l Huffâz'ın müellif nüshasının Suudi Arabistan'da bulunduğu dair aldığımız bir habere binaen söz konusu yazmanın bir nüshasını almaya çalıştık, fakat ne yazık ki bu güne kadar olumlu bir sonuç elde edemedik.

Biz çalışmamızı Amasya Bayezit Umûmi Kütüphanesi 19 numarada kayıtlı nüsha üzerinde yaptık. Ketebesinde mevcut bilgilerden adı geçen nüshanın Hicrî 1177 yılı Cumaziyel Evvel ayının ortalarında el-Hâc Ahmed b.el-Hâc Ali tarafından istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Gayet güzel, okunaklı bir neşih hattı-ile yazılmış olan nüsha 476 varaktır. Varak I b.de Hamdele ve Salveleden sonra müellifin eserini kaleme alış sebebini, tertibini, metodunu özet olarak açıkladığı önsözü ile başlamakta, vrk.476 b.de ketebe ile sona ermektedir. Yazı okunaklı, hattında herhangi bir eksiklik ve bozulma mevcut değildir. Kenarlarda tashih edildiğini gösteren kayıt vs. yoktur.

Müellif nüshasını elde etme ümidi, Amasya nüshasının tam ve okunaklı olması nedeniyle diğer nüshalarının incelenmesine ihtiyaç duyulmamıştır.

¹⁵⁴ Bkz. Brockelmann, Geschishte, der Arabischen, II,III; Supl.II, 138; krs. Bilmen, Ö.Nasuhî. Büyük Telsir Tarihi, II, 564.

SONUÇ

Müteaddit yerlerde ifade edildiği üzere ^CUmdetu'l-Huffâz garibu'l-Kür'ân sahasında yazılan eserlerin bilindiği kadarıyla en geniş en mufassalıdır. Bu özelliği ile de bir garibu'l-Kur'ân olmaktan çok Kurân'ı-Kerim'in kelimelerinin tefsiri hüviyetindedir. Zira açıklanan lafızların eğer hepsi garib kabul edilecek olsa, Kur'ân'ın büyük ekseriyeti garib olmuş olur, ki bu doğru değildir. Gerçi aynı tenkid başta er-Ragıb'ın el-Müfredât'ı olmak üzere daha başkalarına da yöneltilebilir. Bu nedenle de onlara söz konusu kimlikleri ile garibu'l-Kur'ân değil, Müfredât tefsiri veya lügavi tefsir, hatta Kur'ân-ı Kerim sözlüğü denilmesi kanaatımızca daha muvafık olacaktır.

Takdir edileceği gibi bu kadar hacimli bir eserin bütün yönleri ile incelenmesi, özelliklerinin tek tek misallerle gösterilmesi, geniş yer tutacaktır. Bu mevzu, iyi bir tez konusu olabilirdi. Çalışmamız aslında geniş kapsamlı ele alınmış olmasına rağmen, yayınlamada karşılaşılan zorluk nedeniyle kısa tutulmak zorunda kaldı. Konunun, daha geniş olarak ortaya konmaya müsait ve bunun lüzumlu olduğunu kabul etmekle beraber, çok sınırlı ölçüler içerisinde olsa da, böyle bir tanıtmanın faydadan hâli olmadığı, en azından daha geniş tetkiklere zemin hazırlayabileceği kanaatindeyiz.

Ayrıca ^CUmdetu'l-Huffâz'ın bu güne kadar basılmamış olmasını ilmi çevreler için bir kayıp telakki etmekteyiz.

BİBLİYOGRAFYA

el-Aclûni, İsmail b.Muhammed, Keşfu'ul Hafâ, Mektebetu't-Turâsi'l-İslâmî ve Dâru't-Turas, Halep/Kahire, Tarihsiz.

el-Aşûr, Sâcid Abdulfettah, el-Muctemau'l-Mısri fi Asri's-Selatîn ve'l-Memâlik, Kahire, 1962.

Bilmen, Ömer Nasuhi, Büyük Tefsir Tarihi, İst.,1974.

Bosworth,C.E.,İslâm Devletleri Tarihi, Türkçesi E.Merçil ve M.İpşirli, İst.,1980.

Brockelmann, Karl, Geschte der Arabishen , s, Leiden 1937.

Tarihu's-Şuûbi'l-İslâmiyye, Arapçası, Nebih Emin Faris ve Munir Ba'lebekki, Beyrût,1969.

el-Buhâri, Ebû Abdillâh Muhammed b.İsmail, Sahîhi'l-Buhâri, (İslâm kitabevi basımı) İst., Tarihsiz.

Corcu Zeydân, Tarihu Âdâbi'l-Lugati'l-Arabiyye, Şevki Dayf Neşri, Dâru'l-Hilâl, Yer ve Tarihsiz.

ed-Dâvûdi, Şemsuddîn Muhammed b.Ali,Tabakâtu'l-Mufessirîn, Beyrût, Tarihsiz.

İbnu'l-Cezerî,Şemsuddîn Ebû'l Hayr Muhammed b.Muhammed , Gâyettu'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ', Mısır,1932.

İbnu'l-Hacer, Şihâbuddîn Ahmed el Askalânî, ed-Duraru'l-Kâmine, Dâru'l-Kutubi'l-Hıdıviyye, Mısır, Tarihsiz.

İbnu'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zehab, Beyrût,1979.

İbn Şâkir el-Kutubî, Fahrüddîn Muhammed, b.Ahmed, Fevâtu'l Vefeyât, Kahire,1951.

İbn Tağriberdî, Cemâluddîn Ebi'l-Mehâsin Yusuf, en-Nucûmu'z-Zâhire, Dâru'l-Kutubi'l-Mısıriyye, Tarihsiz.

İsmail Paşa, Hediyyetu'l -Ârifin, İst.,1951.

el-Kalkaşandî, Ebu'l-Abbas Ahmed b.Ali, Subhu'l-A'sâ,

Matbaatu'l-Emiriyye, Tarihsiz.

Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, İst., 1972.

Kehhâle, Umar Ridâ, Mu'cemu'l-Muellifin, Dımaşk, 1957.

el-Makkarî, Ahmed b.Muhammed, Nefhu't-Tîb, Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, Beyrût, Tarihsiz.

Muhammed Zağlûl Sellâm, el-Edebu fi'l-Asri'l-Memlûkî, Mısır, 1971.

Muslim, el-İmâm Ebu'l Huseyn Muslim b. el-Haccâc, Sahihu Muslim, İst., 1955.

en-Nesâî, el-Hâfız Ebû Abdîrrahmân b.Şuayb, Sünenu'n-Nesâî, Mısır, 1964.

er-Râgıb el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım, el-Mufredât, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, Tarihsiz.

es-Semîn, Ebu'l-Abbâs Ahmed b.İbrahim el-Halebî, Umdetu'l-Huffâz (mahtut), Amasya Bayezit Umûmî Kütüphanesi, No:19.

es-Subkî, Tacuddîn Ebû Nasr Abdülvahhab b.Ali, Tabakâtu's Şâfi'iyye, Mısır, 1964.

es-Suyûtî Celâluddîn Abdürrahman, Buğyetu'l-Vuât, Daru'l-Marife, Beyrût, Tarihsiz.

- Husnu'l-Muhâdara, Kahire, 1967.

- el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân, Beyrut, 1979.

ez-Ziriklî, Hayruddîn, el-A'lâm, Üçüncü basım, tarihsiz.

Zuheyr b.Ebî Sulmâ, Divânu Zuheyr, Beyrut, 1968.